

MAKALELERLE
MARDİN

I
TARİH-COĞRAFYA

Hazırlayan: Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

İstanbul-2007

HİCRİ I. ASIR MEZHEP HAREKETLERİNDE MARDİN BÖLGESİ

Metin BOZAN*

Giriş

İslamiyetin ilk asrında vukubulan ihtilaflar, farklı siyasi tutumların benimsenmesine yol açmıştır. Bu siyasi tutumlar da süreç içinde kurumsallaşarak mezhepleri ortaya çıkarmıştır. Kurumsallaşma süreci içinde olan bu hareketlere Müslümanların yaşadığı pek çok bölgede rastlanmaktadır. Bu bağlamda günümüz Mardin sınırları içinde kalan yerleşim alanlarında da bunlardan bazıları tespit edilebilmektedir. Nitekim Nusaybin ve Dârâ civarlarında *Hâricî* ve *Şii* karakterli hareketler, çok erken dönemlerde görülmeye başlamıştır. İşte bu çalışmada hicri I. asırda mezhep karakterli iki hareketin bu bölgedeki faaliyetleri ele alınmaktadır.

Mezheplerin Oluşumuna Etki Eden Bazı Siyasi Hadiseler

Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından sahabe, halife seçimi için toplanır ve tartışmalar sonucunda Ebû Bekir'i seçer.¹ Bu

* Dr.,Metin BOZAN Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

¹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik, (218/833), *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrahim Ebyârî, Abdulhafiz Şeybî, Beyrut, 1936, IV,

esnada Peygamber'in defin ve techiz işleri ile uğraşan Ali b. Ebi Tâlip,² hilafet seçiminin gerçekleştiği haberini aldığı anda buna tepki gösterir.³ Ancak sonuçta o da Ebû Bekir'e biat eder.⁴ Ebû Bekir'in ardından halife olan Ömer b. Hattab 23/644 yılında bir suikast sonucu ağır yaralanınca yerine geçecek kimse için vasiyette bulunmayarak; yeni halifeyi seçme işini oluşturduğu şuraya bırakır. Şuradan ise Osman b. Affan'ın hilafet kararı çıkar.⁵ Osman'ın, yumuşak huyluluğu,⁶ on iki yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre yönetimde kalışı, iktidar hususunda dirayetli olmayışı, akrabalarını kayırması, ekonomik sıkıntılar, kimi valilerin bazı keyfi tasarrufları,⁷ kabileler arası çekişmeler vb. nedenlerle Müslümanlar arasında büyük karışıklıklar ortaya çıkar.⁸ Tüm bu olumsuz icraatlar⁹ ve gerekli

307; Ya'kûbî, Ahmet b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/905), *Târihu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, trz., II, 123.

² Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin (345/956), *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, tsh. Abdullah İsmail es-Sâvî, Kâhire 1938, s. 73; Müfîd, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Abkarî el-Bağdâdî (413/1022-23), *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbâd*, thk. Muessesetu Âl-i Beyt, Beyrut, 1993, I, 189.

³ Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Mahmud el-Ferdus el-Azem, Dimeşk, 1997, II, 12, 15; Nâsî el-Ekber (293/905), *Mesâilü'l-İmame ve Muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fî'l-Makâlât (Usulu'n-Nihal)*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, s. 10; Ya'kûbî, II, 124, 126.

⁴ Belâzûrî, II, 12; Taberî, İbn Cerîr, Ebû Ca'fer Muhammed (310/922), *Târihu't-Taberî*, Beyrut, 1998, III, 256.

⁵ Ya'kûbî, II, 160; Taberî, V, 77; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk. Saîd Muhammed el-Lehhâm, Beyrut 1997, II, 306; İbn Esîr, Ebî'l-Hasen Ali b. el-Kerem Muhammed b. Muhammed (630/1322), *el-Kâmil fî't-Târih*, Beyrut, 1979, III, 66.

⁶ İbn Kuteybe, Ebî Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-İmame ve's-Siyâse* (İbn Kuteybe'ye nispet edilir), Beyrut, 1997, s. 28.

⁷ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, s. 13-14. Sözelimi Vali Said b. El-As'ın bazı uygulamaları Kûfelileri rahatsız etmiştir. Said, bir keresinde Kûfe'nin Kureys'in bahçesi olduğunu söylemiştir (Bkz. Taberî, V, 136). Sonuçta Kûfeliler tepkilerini onu şehirden kovmakla göstermiştir. (Bkz. Halife b. Hayyât, *Târih*, thk. Ekrem Daya' el-Umerî, Riyad 1985, s. 168).

⁸ Bkz. Hillî, İbn Mutahhar, *Minhâcu'l-Kerâme*, s. 140-41; Hodgson, M. G. S., *İslâm'ın Serüveni*, çev. Heyet, İstanbul, 1995, I, 153 vd., Brockellman, C., *İslâm Milletleri ve devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1964, s.

tedbirlerin alınamayışı, Medine¹⁰ ve emsarda (taşrada) halife Osman'ın iktidarının sorgulanmasına¹¹ yol açar.¹² Tepkiler en sonunda Osman b. Affan'ın azlını talep eden¹³ bir isyan hareketine dönüşür.¹⁴ Hz. Osman ise hilafeti bırakmaya yanaşmaz. Hadiseler 18 zilhicce 35/17 haziran 656'te Hz. Osman'ın kendi evinde öldürülmesi ile sonuçlanır.¹⁵

Osman'ın öldürülmesinin ardından ısrarlı talepler karşısında Ali, hilafeti kabul eder.¹⁶ Fakat onu ciddi problemler beklemektedir. Bunların en önemlileri Medine'de bulunan asilerin yurtlarına gönderilmesi ve Osman b. Affan'ın katillerinin bulunup cezalandırılmasıdır. Ali ise henüz bunu gerçekleştirecek güce sahip değildir. Bunun farkında olmalarına rağmen Hz. Peygamber'in eşi Aişe ile sahabenin seçkinlerinden Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b.

58-59; Câbirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997, s. 371 vd.

⁹ Hasan Onat'ın da belirttiği gibi, ilk önce tepki hilafetin meşruiyetine değil, icraatlerine yönelikti. Bkz. Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *AÜİFD*, XXXVI, (1997), 79-117, s. 99.

¹⁰ Medinelilerin diğer bölgelerdeki halkı Osman'a karşı cihada teşvik ettiğine dair rivayetlere bile rastlamak mümkündür. Bazı rivayetlere göre aralarında sahabenin de bulunduğu bir kısım Medineli, çeşitli yerlere mektuplar yazarak cihadı arzuluyorsa esas cihad yerinin Medine olduğunu bildirmiş; diğer bölgelerdeki halkı Osman'a karşı kıskırtmışlardır. (Bkz. Miskevî, Ebû Ali er-Râzî (421/1039, *Tecâribu'l-Ümem*, thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî, Tahran 1987, I, 274; İbnu'l-Esîr, III, 150).

¹¹ Aralarında Ali'nin de bulunduğu Ashab'dan bazıları Osman'ı uyarmışlardır. (Bkz. İbnu'l-Esîr, III, 151-52) Bu süreç içinde Osman, kendisine götürülen hilafeti bırakma tekliflerini reddetmiştir. O, Hilafeti bırakması hususundaki teklifleri "Allah'ın giydirdiği gömleği çıkarmam" diyerek kabul etmemiştir. (Bkz. İbnu'l-Esîr, III, 169, 177.)

¹² İbn Kuteybe, s. 38.

¹³ Daha önce vali azline teşebbüs edilmiş bunda başarılı olunmuştur. Bu girişimler zamanla icraatleri hoşnutsuzluk yaratan halifeyi de kapsamı içine alacaktır (Bkz. Rayyis, Ziyâuddîn, *İslâm'da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev. İbrahim Sarımsız, İstanbul, 1995, s. 54).

¹⁴ 35/655-56'da Kûfe, Mısır ve Basra'dan isyancılar Medine'ye yönelirler (Bkz. Halife b. Hayyât, s. 168; İbnu'l-Esîr, III, 158).

¹⁵ İbn Kuteybe, s. 40.

¹⁶ Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davûd (282/890) *Ahbâru't-Tivâl*, thk. Ömer Fâruk, Beyrut, 1995, s. 133; İbn Kuteybe, s. 43; Nâşî, s. 15.

Avam katillerin cezalandırılmasında ısrar edip¹⁷ Kûfe'yi başkent olarak seçen Ali'ye karşı tavır alırlar. Bu tavır sonucunda Cemel Vak'ası (36/656) gerçekleşir.¹⁸ Bu savaşta başta Talha ve Zubeyr olmak üzere pek çok kimse ölür.¹⁹ Öte yandan Ömer ve Osman dönemlerinin Şam (Suriye) valisi olan Muaviye b. Ebi Süfyan da Osman b. Affan'ın katillerinin cezalandırılması/kıyas talebiyle²⁰ henüz halife olmuş Ali'ye biat etmeyi reddeder. Bu tutumunda ısrar edince de Sıffin harbi (37/657) kaçınılmaz olur.²¹ Savaşta güç duruma düşen Muaviye taraftarları, Kur'an'ın hakemliğini talep ederler.²² Ali başta kabul etmek istemese de ordusu içinde bulunan bazı kimselerin dayatması sonucu buna rıza gösterir. Tarihe "*tahkim hadisesi*"²³ olarak geçen görüşmelerde bir sonuca varılamaz. Bu durum Muaviye'ye siyaseten büyük bir avantaj sağlar; zira tahkim hadisesi Ali'nin saflarında ihtilafı sebep olmuştur. Ali'nin ordusunda bulunan ve tutumlarından dolayı *Hâricî* olarak adlandırılan grup, Ali'yi tekfir edip²⁴ ona karşı huruc/isyen eder.²⁵ Ali de onlara karşı sert tedbirler

¹⁷ Seyf b. Ömer, ed-Dabî el-Esedî (200/815), *el-Fitne ve vak'atu'l-Cemel*, tsn. Ahmet Rayet Armûş, Beyrut, 1986, s. 134; Halife b. Hayyât, s. 181; Belâzûrî, II, 158-59; Dîneverî, s. 136; Ya'kûbî, II, 180-81; Nâşî, s. 16.

¹⁸ İbnu'l-Esîr, III, 205, 221.

¹⁹ İbn Sa'd, III, 32; Halife b. Hayyât, s. 181.

²⁰ Taberî, V, 305.

²¹ İbn Sa'd, III, 32, Halife b. Hayyât, s. 191, Mes'udî, *Tenbih*, s. 256.

²² Belâzûrî, II, 226; İbn Kuteybe, s. 95; Dîneverî, s. 174; Ya'kûbî, II, 188; Nâşî, s. 18; Taberî, VI, 3; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 386.

²³ Ebû Musa el-Eş'arî, Ali'yi azledip Abdullah b. Ömer'i önerirken; Amr b. As, Muaviye'yi halife tayin eder (Bkz. İbn Abdîrabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endulûsî (328/938), *el-İkdu'l-Ferîd*, thk. Ahmed Emîn, Ahmed Zeyn, İbrahim el-Ebyârî, Kâhire 1948, IV, 348).

²⁴ İslam Mezhepleri Tarihi Kaynakları incelendiğinde Nehrevan savaşı sonrasında fikirlerinde ısrar eden *Hâricîlerin* Hz. Ali'yi tahkim'den dolayı itham edip onu, savaşılmaması gereken bir muhalif olarak gördükleri izlenimini edinmek mümkündür. Ancak tüm *Hâricîlerin* aynı fikirde olmadıkları anlaşılmaktadır. *Nitekim Hâricî olarak kalan ancak Ali ve Hasan ile savaşmayı bırakıp Şehrezûr'a göçen 500 kişilik bir gruptan söz edilmektedir. Ferva b. Nevfel el-Eşcâî' komutasındaki bu grup Ali ve Hasan dönemlerinde iktidara karşı savaşma hususunda tereddüt etmişlerdir. Ancak Muaviye'nin iktidarı devralması üzerine artık cihat etmek için önlerinde bir engel kalmadığını düşünerek ona karşı isyan etmişlerdir.* Bkz. İbnu'l-Esîr, III, 409.

alır. Durum her ne olursa olsun sonuçta Ali'nin ordusu bölünür ve gücü zafiyete uğrar. Kendisi de bu hadiseden kısa bir süre sonra *Hâricî* biri tarafından (40/661) öldürülür. Ali'nin öldürülmesi üzerine taraftarları, oğlu Hasan'a biat eder.²⁶ Ancak durumun kendi lehine olmadığını farkında olan Hasan, Muaviye ile anlaşma (41/661-62) yolunu tercih edip hilafeti ona teslim eder.²⁷

Muaviye döneminde (41-60/661-679) İslam ülkesinde bir ölçüde huzur temin edilirse de onun kendi ardından oğlu Yezid'i veliaht ataması,²⁸ yeni bir huzursuzluk kaynağı olur. Aralarında Hz. Peygamberin torunu Hüseyin b. Ali ile Abdullah b. Zubeyr b. Avvam'ın da bulunduğu bir grup bu duruma tepki gösterir.²⁹ Yezid b. Muaviye, hilafet makamına geçmesi Irak'ı da hareketlendirmiştir. Şam (Suriye) merkezli Emevî yönetimine muhalif olan Kûfeliler isyan hazırlıklarına girişir. Bu amaçla Hz. Hüseyin'i yanlarına davet ederler. Hüseyin, bu çağrıya uyup oraya gider.³⁰ Fakat Kûfe'de şartlar onun aleyhinde değişmiştir. Emevîler'in Irak Valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın üzerine gönderdiği ordu, Hüseyin'i çatışmaya zorlar. Orantısız güçler arasında³¹ cereyan eden savaş sonucunda Hz. Peygamber'in torunu Hüseyin, Kerbelâ'da 61/680 yılında şehit edilir.³²

Tüm bu hadiseler, daha sonraları iman-amel ilişkisi, büyük günah vb. itikadi meselelerin yanı sıra halifet/imamet gibi siyasi meselelerin de tartışılmasına yol açacak; süreç içinde siyasi-itikadi farklılıkların/mezheplerin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bunun ilk izleri ise Şia ve *Hâricilik*'te görülecektir. İşte bu iki zümrenin öncüleri sayılabilecek kesimler, merkeze karşı farklı pek çok bölgede mücadele

²⁵ Nasr b. Müzâhim, s. 517; Halife b. Hayyât, s. 197; İbn Kuteybe, s. 113-29; Dîneverî, s. 187 vd.; Nâşî, s. 18; Taberî, VI, 12, İbn Abdîrabbih, II, 388; Müfid, *İrşâd*, II, 13.

²⁶ İbn Kuteybe, s. 134.

²⁷ 41/661-62 yılında tüm beldelerin halkı Muaviye'ye biat etti. Bu nedenle bu yıla "Cemaat yılı" denir (Bkz. İbn Abdîrabbih, IV, 362).

²⁸ Ebû Mihnef, Lût b. Yahya (150/767), *Maktelu Hüseyin ve Masrau' Ehl-i Beytih*, Bağdat, 1977, s. 7; İbn Kuteybe, s. 134.

²⁹ Ebû Mihnef, s. 7-8.

³⁰ İbn Kuteybe, s. 182.

³¹ Bkz. Ebû Mihnef, s. 40; Belâzûrî, II, 503; Ya'kûbî, II, 245.

³² İbn Kuteybe, s. 184; İbnü'l-Esîr, IV, 78.

etmişlerdir. Bu bölgeler arasında günümüz Mardin sınırları içinde kalan Nusaybin ve Dârâ da vardır.

I. Şii karakterli Nusaybin Hâşebîyye Hareketi

A. Hâşebîyye'nin Oluşum Süreci ve Nusaybin Dönemi

Etkileri günümüze kadar devam eden Kerbelâ faciasına ilk esaslı tepki Tevvâbûn adı ile anılan ve başarısızlıkla sonuçlanan hareket tarafından ortaya konulmuştur.³³ Tevvâbûn'un ardından (kimi kaynaklarda kendisine Hâşebîyye fırkası nispet edilen³⁴) Muhtâr es-Sakafî, Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere Emevî yönetimine karşı Kûfe merkezli bir harekete girişmiştir. Muhtâr es-Sakafî'nin hayatı incelendiğinde, kendi şahsi hesapları ile Ehl-i Beyt'in kanını talep fikrini meczeden pragmatist bir şahsiyet olduğu kanaati oluşabilmektedir.³⁵ Nitekim o, öncelikle Emevî idaresine isyan eden

³³ Tevvâbûn, Hüseyin'i Kûfe'ye davet ettikleri halde Emevî yönetimine karşı savaşında ona destek vermeyen kimselerden oluşmaktadır. Bu davranışlarının sonucunda, günahlarından arınmak için onun intikamını almak ve gerekirse bu uğurda canlarını feda etmek üzere yola çıkarlar. Yezid b. Muaviye'nin ölümüne kadar gizli bir şekilde faaliyetlerini sürdüren Tevvâbûn hareketi, onun ölümü ile çevreye propogandacılar göndermeye başlar. Hareket 65/684 yılında Süleyman b. Surad'ın liderliğinde Emevîlere başkaldırıysa da başarılı olamaz. (Bkz. Taberî, VII, 34-41; İbnu'l-Esîr, IV, 158-65, 175, 183). Wellhausen gibi bazı yazarlar, Tevvâbûn'u Şii bir hareket olarak tanımlar. Ancak hareketin esasları ve hedeflerine bakıldığında bunların Şii niteliklere sahip olduklarını söylemek güçtür. Zira Tevvâbûn'u harekete geçiren muharrik unsur, Hz. Hüseyin'in şehadetinde takındıkları tütümdan dolayı duyulan pişmanlık ve onun intikamını almaktır. Öyle görünmektedir ki Tevvâbûn, siyasi-itikadi bir amaçtan ziyade günahlarının kefaretiyi ödemeyi hedefleyen bir harekettir. (Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Bkz. Wellhausen, Julius, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1996, s. 118; Watt, "Emeviler Devrinde Şiilik", çev. İsa Doğan, OMÜİFD, sy. X, 1998, s. 35; Fığlalı, Ethem Ruhi, "İlk Şii Olaylar: I. Tevvâbûn Hareketi", AÜİFD, sy. XXVI, Ankara, 1983, s. 335-52; Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, Ankara 1993, s. 89-90; Krş. Ca'feriyân, Resûl, *el-Hayâtu'l-Fikriyye ve's-Siyâsiyye li Eimmeti Ehl-i'l-Beyt*, Beyrut 1994, I, 164-65).

³⁴ Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 112; Zehebî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. Ahmed (748/1347), *Târihu'l-İslâm ve Tabâkâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1993, VI, 334.

³⁵ Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 93.

Abdullah b. Zubeyr'in desteğini alarak Irak'ta bir otorite tesis etmek istemiştir.³⁶ Ancak Hicâz ve Irak'ta kontrolü elinde tutan Abdullah b. Zubeyr'den gerekli iltifatı göremeyince bu defa Muhammed b. Hanefiyye'nin³⁷ kendisini Hz. Hüseyin'in intikamını almakla görevlendirdiği³⁸ iddiasını ön plana çıkarmış;³⁹ bu söylemiyle de Iraklıların desteğini alarak Kûfe'yi ele geçirmiştir.⁴⁰

Muhtâr es-Sakafî'nin Muhammed b. Hanefiyye adına hareket ettiğini söyleyerek güçlenmesi, Abdullah b. Zubeyr'i endişelendirmiştir. Muhtâr es-Sakafî'nin önünü kesmek için Muhammed b. Hanefiyye'den kendisine bağlılığını açıklamasını (biat almayı) istemiş, buna yanaşmayınca da onu ve ailesini topluca tutuklatmıştır. Muhammed b. Hanefiyye de etrafındakilerin teşvikiyle Muhtâr es-Sakafî'den yardım istemiştir.⁴¹ Muhtâr es-Sakafî, bu fırsatı hemen değerlendirmiş; adamlarını Muhammed b. Hanefiyye ve ailesini kurtarmaya göndermiştir. Gönderdiği kimseler Mescid-i Haram'a silah ile girmeyi doğru bulmadıklarından dolayı savaşmak için yanlarında sopa taşımışlardır. İşte bu nedenle bu kimselere

³⁶ Ancak Muhtâr es-Sakafî, Hicaz'da isyan edip bu bölge ile Irak'ı kontrolünde tutan İbn Zubeyr'den gerekli iltifatı görmemiştir. Bkz. İbnu'l-Esîr, IV, 170.

³⁷ Ali b. Ebi Talib'in oğludur. Künyesi Ebû'l-Kasımdır. Annesi el-Hanefiyye Havle bt. Ca'fer'dir. Muhammed b. Hanefiyye 81/700 yılında ölmüştür. Bkz. İbn Sa'd, V, 91, 116; Nevbahtî, s. 27.

³⁸ Muhtâr Yezid'in ölümünden altı ay sonra ortaya çıkıp mehdi olarak isimlendirdiği Muhammed b. Hanefiyye adına propogandaya başlamıştır. Bkz. İbnu'l-Esîr, IV, 163. Ayrıca bkz. İbn Sâ'd, Ebû Abdillâh b. Muhammed (230/844), *Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut trz., V, 213.

³⁹ İbnu'l-Esîr, IV, 163. Bazı kabileleri kendi etrafında toplamaya çalışır. İbn Hanefiyye adına hareket ettiğini söyler. Bu kabilelerden bazıları durumu tahkik için İbn Hanefiyye'ye elçi gönderirler. Muhammed b. Hanefiyye, Hüseyin'in intikamının alınmasını arzuladığını belirtir. Bkz. İbnu'l-Esîr, IV, 214.

⁴⁰ İbnu'l-Esîr, IV, 222.

⁴¹ Taberî, VII, 123-24; İbnu'l-Esîr, IV, 250.

(dolayısıyla tüm Muhtâr es-Sakafî taraftarlarına) ileride “*Haşebîyye*”⁴² denilecektir.⁴³

Muhtâr es-Sakafî, Irak’ta bir yönetim tesis etmişse de hakimiyeti uzun sürmemiştir. Kendi yanında bulunan Arap unsurlar, Muhtar’ın *mevaliye* ayrıcalık tanınmasından rahatsızlık duyarak saf değiştirmişlerdir. Zira Muhtâr es-Sakafî, İran ve Iraklı Arâmî kökenli Mevaliye alışılmışın dışında değer vermiştir.⁴⁴ Bu arap/kabileci kesimin teşvikiyle Abdullah b. Zubeyr’e bağlı güçler,⁴⁵ Muhtâr es-Sakafî’yi Kûfe’de muhasara edip öldürmüşlerdir.⁴⁶

Muhammed b. Hanefiyye adına hareket ettiğini ileri süren Muhtâr es-Sakafî’nin 67/686 yılında öldürülmesi üzerine ona bağlı güçler dağılmışlardır.⁴⁷ Bu güçlerden iki bin atlının el-Habeşi ve Haris’in mevlası Yezid adlı kişilerin⁴⁸ liderliğinde Nusaybin⁴⁹ taraflarına geçtiğini aktarılır.⁵⁰ Muhtâr es-Sakafî hareketinin devamı olması hasebiyle kendilerine *Haşebîyye* denilen⁵¹ bu güçlerin kimlerden müteşekkil olduğu hususunda açık bir bilgi yoktur. Ancak Muhtar’ın taraftarları içindeki Arap unsurların çoğunluğunun zamanla onu terk edip muhalefete geçtiği⁵² ordusunun büyük ölçüde mevâlî

⁴² Arapçada odun anlamına gelen “*Haşeb*” kelimesine nispetle kendilerine *Haşebîyye* denmiştir. Bkz. İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukrim el-İfrîkî el-Mısri (711/1311), Lisânu'l-Arab, Beyrut, 1995, IV, 94.

⁴³ Mescidi Haram’da kılıçla çarpışmayı kerih gördükleri için odun parçalarıyla gelmelerinden dolayı kendilerine *Haşebîyye* denmiştir. (İbnu'l-Esîr, IV, 251). Onat’ın da belirttiği gibi Muhtâr es-Sakafî taraftarlarına o dönemde verilen tek genel isim bu olmalıdır. (Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 110).

⁴⁴ Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 105, 113.

⁴⁵ Abdullah b. Zubeyr’in kardeşi ve onun Irak valisi Mus’ab b. Zubeyr, Muhtâr es-Sakafî’ye saldırmıştır. Bkz. Mes’udî, *Murûcu’z-Zeheb*, III, 109.

⁴⁶ Dîneverî, s. 280-81; Taberî, VII, 143-44; İbnu'l-Esîr, IV, 273.

⁴⁷ İbnu'l-Esîr, IV, 273.

⁴⁸ Mes’udî, bu şahısların kimlikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermez.

⁴⁹ Nusaybin, el-Cezire ismini verdikleri bölge içinde yer almaktaydı. Günümüzde ise Mardin sınırları içinde bulunmaktadır. Bkz. İdrîsî, Ebî Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Abdillah (560/1165), *Kitâbu Nüzheti'l-Müşâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, Beyrut, 1989, II, 662

⁵⁰ Mes’udî, *Murûcu’z-Zeheb*, III, 115.

⁵¹ Bkz. Mes’udî, *Murûcu’z-Zeheb*, III, 109; Zehebî, VI, 334.

⁵² Mes’udî, *Murûcu’z-Zeheb*, III, 109.

unsuruna dayandığı kabul edilir.⁵³ Bu durumda Nusaybin'e gelenlerin de ağırlıklı olarak mevâliden oluştuğu söylenebilir.⁵⁴ Nusaybin'e gelen grubun liderlerinden birisinin Habeş'e nisbet edilmesi yani "Habeşî" olması, diğerinin de bir "mevlâ" olması bu kanaati destekler mahiyettedir.

Haşebilerin Nusaybin'de bulunduğu süre içinde İslam dünyasında iktidar mücadelelerinden söz etmek mümkündür. Şam (Suriye)'da Emevîler, Hicaz'da ise Abdullah b. Zubeyr kontrolü elinde tutmaktadır. Öte yandan *Hâricîler*, çeşitli bölgelerde isyan etmektedirler.⁵⁵ İslam dünyasındaki bu bölünmüşlüğü yansıtmıştı açısından 68/688 yılındaki hac ibadeti önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu senede Müslümanlar dört ayrı bayrak altında hac görevini ifa etmişlerdir. Bunlar Muhammed b. Hanefiyye'nin imametini ileri sürenler (*haşebiyye*), Abdullah b. Zubeyr ve taraftarları, Emevîler ve *Hâricîler*.⁵⁶ Diğer güçlere nispetle *Haşebîler*'in Nusaybin'deki hakimiyetleri daha zayıf bir durumdadır. Zira hasımlarını caydıracak büyük güçleri yoktur. Varlıklarını sürdürebilmeleri daha ziyade diğer güçlerin bölgeye sefer düzenlemelerini engelleyecek bir takım problemler nedeniyle.⁵⁷ Nitekim Emevî yönetimin toparlanması Nusaybin'deki *Haşebîlerin* sonunu getirecektir. Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervân, iç sorunlarını hallettikten sonra 71/690 yılında muhaliflerine yönelecek;

⁵³ Bu muhtemeldir. Zira kaynaklarda ordusu içinde yedi bin Mevalinin varlığından söz edilmektedir. Muhtâr hareketinin başladığı dönemde Kûfe'de 20 bin mevali olduğu sanılmaktadır. (Bkz. Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, s. 264).

⁵⁴ Mevali kelimesi ile Arap dışı unsurlar kastedilmektedir. Müslüman olan gayr-ı Araplar mevla olarak bir Arap kabilesine alınır. Bu mevalinin Irak halkından (ki Arami denilebilir). ve İran asıllı kimselerden müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. Watt, *İslâmî Tetkikler*, çev. Süleyman Ateş, Ankara, 1968, s. 31).

⁵⁵ İsyânlar için bkz. Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul, 1996, s. 133-242

⁵⁶ İbnu'l-Esîr, IV, 296.

⁵⁷ Krş. Benli, Yusuf, "Keysâniyye Tarihinde Nusaybin Haşebiyye Devleti Döneminin Aydınlatılması Üzerine Bazı Düşünceler", Ekev Akademi Dergisi, Sayı 24 (2005), s. 250. Zira Emevîler ve Abdullah b. Zubeyr birbirleri ile uğraşmaktaydı. Öte yandan Emevî yönetimi Şam'daki bir takım karışıklıklar nedeniyle sıkıntılar yaşamaktaydı. Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 112; İbnu'l-Esîr, IV, 304.

bu bağlamda Nusaybin'e de gelmiş; burayı kuşatıp ele geçirerek Muhtâr es-Sakafî hareketinden arta kalan bu grubun varlığını sona erdirecektir.

B. Haşebiyye'nin Fikri Yapısı

Nusaybin'de bir dönem hakimiyet kurmuş olan *Haşebiyye* hareketinin fikirlerinin tespiti ilk Şii fikirlerin neler olduğunun tespiti açısından da önemlidir.⁵⁸ Zira Onat'ın da belirttiği gibi, itikadi anlamda ilk Şii farklılaşmalar Hicri I. asrın son çeyreğinden itibaren tarih sahnesine çıkmaya başlamış lmalıdır.⁵⁹ Bu dönemde özellikle Muhtâr hareketi içinde bulunan ve *Haşebiyye*'yi büyük ölçüde teşkil eden Mevâlî unsuru belirleyici olmuştur.⁶⁰

⁵⁸ İslam Mezheplerinin en önemlilerinden biri olan Şiiliğin ne zaman ortaya çıktığı hususunda farklı yaklaşımlar mevcuttur. (Bu hususta bkz. İrfân Abdulhamîd, *İslâm'da İ'tikâdî Mezhebler ve Akâid Esasları*, çev. Saim Yeprem, İstanbul 1994, s. 16-19; Fığlalı, "Şiiliğin Doğuşu ve Gelişimi", s. 35; Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", s. 81-102; Zo'bi, Fethî Muhammed, *Gulâti's-Şi'a*, Beyrut 1988, s. 23-33; Celî, Muhammed Ahmed, *Dirâsetun ani'l-Firak fi Târihi'l-Müslimîn "el-Havâric ve's-Şi'a"*, Riyad 1986, s. 90 vd.; Ukaylî, s. 61-62; Subhî, s. 28-52). Ancak Şiilik tabirinin ıstılahlaştığı zaman dilimi dikkate alınarak bir tetkik yapıldığında (Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 149) Onat'ın da belirttiği gibi Muhtâr hareketine kadar olan süreçte yaşanan Ali ve oğulları eksenli hadiselerin özel anlamda bir Şii hareket olduğunu söylemek güçtür. Belki de bunlar, sadece birer siyasi tutum olarak mütalaa edilmelidir.

⁵⁹ Bkz. Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, s. 157. Nitekim İbnu'l-Murtazâ da Rafizî olarak adlandırdığı kesimin ilk devir geçtikten sonra ortaya çıktığını savunmaktadır. Buna gerekçe olarak da Ebû Zerr, Ammâr, Mikdâd gibi Ali'nin imametine inandıkları iddia edilen sahabenin Ebû Bekir ve Ömer'den teberrî ettiklerine dair bir ifadenin olmaması, aksine Ömer döneminde Ammâr'ın Küfe'de, Selmân'ın ise Medâin'de valilik görevini kabul etmelerini gösterir (Bkz. İbnu'l-Murtazâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 5-6). Berkî ise, Ebû Bekir'den teberrî edenlerin on iki kişi olduğunu söylemektedir (Bkz. Berkî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Hâlid (280/893), *Ricâl*, Tahran 1383, s. 63).

⁶⁰ Muhtâr es-Sakafî döneminde onun ordusu içinde de bir takım garip inanışlara sahip insanların varlığından söz edilmektedir. Nitekim Muhtâr es-Sakafî'nin komutanı İbrahim b. Eşter, Emevî valisi Ubeydullah b. Ziyad ile çarpışmaya gittiğinde yolda bir manastırın kenarında Muhtâr taraftarlarından çıplak bir katır üzerinde bir kürsü taşıyan birilerini görmüştür. Bunlar,

Haşebîyye Hareketinin fikirlerinin tespitinde Hasan b. Muhammed'in *Kitâbu'l-İrcâ*'i⁶¹ önemlidir. Zira Hasan b. Muhammed hem bu kesim ile aynı zaman dilimi içinde yaşamış hem de bizzat Nusaybin'e giderek onlar içinde bulmuştur. Babası Muhammed b. Hanefiyye'yi imam kabul edip onun hakkında ileri sürdükleri fikirleri⁶² muhtemelen bizzat onlardan dinlemiş ve buna reddiyelerde bulunmuştur.⁶³ Bunun dışında *Hâricî* Sâlim b. Zekvân'ın *es-Sîre*'si⁶⁴

kürsiye yapışmış Allah'a dua etmektedirler. Rivayetin devamında İbrahim b. Eşter'in akılsızlar olarak nitelediği bu kişilerden sorumlu tutulmamak için Allah'a yakardığı aktarılır. Bkz. İbnu'l-Esîr, IV, 257

⁶¹ Kendisine nispet edilen *Kitâbu'l-İrcâ* adlı eser de Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, Mürcie'ye destekleyen fikirleri savunmaktadır. Bkz. Hasan b. Muhammed, *Kitâbu'l-İrcâ* ("İlk Mürcî Metinler ve *Kitâbu'l-İrcâ*" içinde), çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD*, XXXVII, (1998), s. 317-331.

⁶² Nusaybin'e göçen *Haşebîlerin* Muhtâr'ın fikirlere paralel olarak Muhammed b. Hanefiyye'ye bağlı oldukları bilinmektedir. (Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 115) Ancak bu bağlılık tek taraflı olmalıdır. Zira Muhammed b. Hanefiyye'nin hareketin herhangi bir sürecinde onlarla bir bağ kurduğuna dair bir veri yoktur. Onların burada bulunduğu süreç içinde Muhammed b. Hanefiyye ve ailesinin Abdullah b. Zübeyr'in baskısı altında olduğu ve bu nedenle Muhammed b. Hanefiyye'nin Tâif'e göçtüğü bilinmektedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, IV, 252-53. Şayet böyle bir bağ olsa Muhammed b. Hanefiyye'nin Nusaybin'i tercih etmesi gerekirdi.

⁶³ Kaynaklarda Muhammed b. Hanefiyye'nin en büyük oğlu Hasan'ın bunlarla irtibata geçtiğine dair rivayetler de mevcuttur. Buna göre Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, Muhtâr es-Sakafi'nin ölümünden sonra Kûfe'yi ziyaret etmiş, oradan da Nusaybin'e geçmiş, buradaki *Haşebîyye* de onu lider edinmiştir. Aynı rivayette Abdullah b. Zübeyr'in gönderdiği bir gücün Nusaybin'deki *Haşebîleri* yendiği, Hasan b. Muhammed'i esir alıp Mekke'ye getirdiği ve burada hapsediği aktarılmaktadır. (Bkz. Zehebî, VI, 334). Hasan b. Muhammed'in Nusaybin'i ziyaret etmesi muhtemeldir. Fakat onun bu hareketin fikirlerini benimseyip onlara liderlik yapmış olabileceği hususu pek makul görünmemektedir. Zira başta bu rivayetin aktarıldığı Zehebî olmak üzere pek çok kaynak, onun Mürcie mezhebinin görüşlerini benimsediği ve hatta ilk Mürcii fikirlere sahip kimse olduğu aktarılmaktadır. Bkz. Zehebî, VI, 332. Bu bağlamda Sönmez Kutlu'nun da belirttiği gibi Hasan b. Muhammed'in Nusaybin'e gidiş sebebinin onlara liderlik yapmak değil; babası Muhammed b. Hanefiyye hakkında bir takım iddialarda bulunan bu kimselerin fikirlerini araştırma olarak izah etmek daha tutarlıdır. Bkz. Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara, 2000, s. 80-81.

ve İbrahim en-Nehâî'ye nispet edilen rivayet de bunlara nispet edilen bir takım fikirleri tespit imkanı vermektedir.

Kitâbu'l-İrcâ'da *Hâşebîyye*'nin, Allah'ın kitabına itaat ettiklerini iddia etmelerine rağmen Allah ve Nebisine karşı yalan ve iftirada buldukları, Allah'ın kitabını tahrif ettikleri, Arab'ın Ehl-i Beytini imam edinerek onların sevdiklerine dost oldukları (*tevelli*), sevmediklerini terk ettikleri (*teberri*), Kur'an'dan yüz çevirip kahinlere uyararak kıyamet kopmadan önce bir devletin kurulacağı beklentisi içinde oldukları, insanların şaşırıldığı, yüz çevirdiği bir vahiy ile ve gizli bir ilim ile hidayete erdiklerini söyledikleri⁶⁵ ve Allah'ın Nebisinin Kur'an'ın onda dokuzunu gizlediğini iddia ettikleri anlatılmaktadır.

Sâlim b. Zekvân'ın *es-Sire*" adlı eserinde ise bazı kimselerin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında menfi tutum sergiledikleri aktarılır. Sâlim b. Zekvân, hicri 70 li yıllarda yazdığı eserinde buna vurgu yapmaktadır.⁶⁶ Ayrıca 96/714-15 te ölen İbrahim en-Nehâî'ye nispet edilen bir rivayette, bazı kimselerin Ali'yi Ebû Bekir ve Ömer'den üstün tutmaları söz konusudur.⁶⁷ Bu fikirler de ilk Şii fikirlerdir ve muhtemelen *Hâşebîler* tarafından savunulmuştur.

Şayet tüm bu aktarılanlar doğruysa, aşırı olarak nitelenebilecek *kur'an'ın tahrifi*, *tevelli*, *teberi*, *mehdilik*, *Ali'yi Ebû Bekr ve Ömer'den üstün tutma gibi* ilk Şii fikirlerin oluşum sürecinde bir dönem Nusaybin'de de kalmış olan *Hâşebîler*'in önemli bir rol oynadıkları söylenebilir.

⁶⁴ Sâlim b. Zekvân'ın ne zaman öldüğü bilinmemekle beraber eserin içeriğinden 70'li yılların başında yazıldığı tahmin edilmektedir. (Bkz. Kutlu, "Sâlim b. Zekvân'ın *es-Sire* adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi", 467)

⁶⁵ Ebû Hamza el-Hâricî'nin "Onlar, bir yaratığa sırların bilgisini isnad ediyorlar." dediği aktarılmaktadır. Bkz. İsfehânî, Ebû'l-Ferec (356/967), *el-Eğânî*, Beyrut 1986, XXIII, s. 255-56. Bu hususta bir değerlendirme için bkz. Thomson, William, "İslâm ve Mezhepler", çev. Adil Özdemir, *DEÜİFD.*, I, İzmir 1983, s. 317-18.

⁶⁶ Bkz. Sâlim b. Zekvân, "Sâlim b. Zekvân'ın *es-Sire* adlı Eserindeki Mürcie İle İlgili Kısımın Tercümesi" çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD*, XXXV. Ankara 1996, s. 472; Hasan b. Muhammed, s. 326.

⁶⁷ İbn Sa'd, VI, 275.

II. Dârâ Hâricîleri

A. Dârâ Hâricîleri ve Emevî Karşıtı Mücadeleleri

Sıffin harbi'nin (37/657) en önemli sonuçlarından birisi de *Hâricî* farklılaşmaya sebep olmasıdır. Bilindiği gibi, savaş esnasında güç duruma düşen Şam (Suriye) valisi Muaviye b. Ebî Süfyan taraftarları, Kur'an'ın hakemliğini talep etmiş;⁶⁸ ordusu içindeki bazı kesimlerin ısrarı üzerine⁶⁹ Halife Ali b. Ebî Tâlib, buna razı olmak zorunda kalmıştır.⁷⁰ Ancak iki tarafın temsilcileri⁷¹ görüşmelerde somut bir sonuca varamamışlardır.⁷² İslam Tarihinde "*tahkim hadisesi*" olarak bilinen bu görüşmeler, Halife Ali'nin saflarında geriye dönülmez bir ihtilafın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ali'nin ordusu içinde bulunan bir kesim, Hz. Ali'nin *tahkimi* kabul etmekle Allah'ın emrine karşı geldiğini ileri sürmüş ve yaptığı hatadan dolayı tevbe etmesini talep etmiştir.⁷³ Halife'ye karşı hurûc/isyan edişleri nedeniyle kendilerine *Hâricî* denen bu kesim, ordudan ayrılarak⁷⁴ Harurâ'ya geçmiştir.⁷⁵ Yapılan görüşmelerde büyük çoğunluğu ikna olup dönmüşse de Ali'nin tahkim'de alınan karara bağlı kalacağını beyan etmesi üzerine, yeniden ayrılmış; Allah'ın hükmünü yerine

⁶⁸ Belâzûrî, II, 226; İbn Kuteybe, s. 95; Dîneverî, s. 174; Ya'kûbî, II, 188; Nâşî, s. 18; Taberî, VI, 3.

⁶⁹ Sonradan *Hâricî* olan Mis'ar b. Fedekî et-Temimî ve Zeyb b. Husayn et-Tâî gibi bazı kimseler, Ali'ye Kur'an'a uyması hususunda ısrar etmişlerdir. Şayet itaat etmezse, halife Osman'ın başına gelenlerin kendisinin de başına geleceği tehdidini savurmuşlardır. Bkz. İbnü'l-Esîr, III, 316-17.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, III, 316.

⁷¹ Muaviye'nin temsilcisi Amr b. 'As, Halife Ali'nin temsilcisi ise Ebû Mûsa el-Eş'arî olur. Bkz. İbnü'l-Esîr, III, 318.

⁷² Ebû Musa el-Eş'arî, Ali'yi azledip Abdullah b. Ömer'i önerirken; Amr b. 'As, Muaviye'yi halife tayin eder Bkz. İbn Abdірabbih, IV, 348.

⁷³ *Hâricîler* hakem atayıp hata yapmasından dolayı Ali'nin tevbe etmesini önerirler. Hz. Ali ise bir anlaşmanın gerçekleştiğini söyleyip bunu reddeder. Bkz. İbnü'l-Esîr, III, 334.

⁷⁴ Nasr b. Müzâhim, s. 517; Halife b. Hayyât, s. 197; İbn Kuteybe, s. 113-29; Dîneverî, s. 187 vd.; Nâşî, s. 18; Taberî, VI, 12, Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 399; İbn Abdірabbih, II, 388; Müfid, *İrşâd*, II, 13.

⁷⁵ Bkz. İbn Sa'd, III, 32; Ya'kûbî, II, 191; İbn Kuteybe, s. 113; Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 399; İbnü'l-Esîr, III, 326.

getirebileceklerine inandıkları bir beldeye göç etmeye karar vererek⁷⁶ Nehrevan'a yönelmişlerdir.⁷⁷ Burada yapılan görüşmelerden de bir sonuç çıkmamış; çıkan çatışmada ise *Hâricîler*'in çoğu öldürülmüştür.⁷⁸ Nehrevan'a yöneliş, *Hâricîlik* için bir dönüm noktası olmuştur. Zira bundan sonra *Hâricîler* bir daha Hz. Ali ile bir araya gelmeyeceklerdir. Bilakis bu savaşın intikamı olarak Ali'ye suikast düzenleyip öldürmüşlerdir.

Hz. Ali sonrası yönetimlere karşı da tavizsiz bir mücadele yürüten *Hâricîler*, pek çok defa isyan etmişlerdir.⁷⁹ Hasımlarıyla mücadelelerini yürüttükleri bu süreç içinde farklı bölgelere göç edip buralarda yönetim karşıtı faaliyetlere girişmişlerdir.⁸⁰

Hâricîlerin faaliyet gösterdikleri bölgeler arasında günümüz Mardin sınırları içinde kalan ve bu gün Oğuz köyü olarak bilinen Dârâ'nın da adı geçmektedir. Dârâ, Cezire bölgesinin sınırları içinde yer almaktadır.⁸¹ Kaynaklarda İslamiyetin ilk asrında Benî Rebia'nın yurdu olarak zikredilen Cezire'ye,⁸² *Hâricîliğin* daha ortaya çıkış döneminde iken geldiği söylenebilir. Zira Demircan'ın da belirttiği gibi⁸³ bölgede yaşayan kabilelerden bazıları Hz. Ali döneminde vuku bulan hadiselerde *Hâricîler* ile beraber hareket etmişlerdir.⁸⁴ Ancak burada yaşayan tüm kabilelerin *Hâricî* olduğunu; hatta *Hâricîleri*

⁷⁶ İbnu'l-Esîr, III, 336.

⁷⁷ İbn Kuteybe, s. 121; İbn Abdîrabbih, II, 390; İbnu'l-Esîr, III, 338.

⁷⁸ Bkz. Halife b. Hayyât, s. 197; Mes'udî, *İsbâtü'l-Vasiyye*, s. 159; İbnu'l-Esîr, III, 348.

⁷⁹ Bkz. İbnu'l-Esîr, III, 372-73, 421, 425.

⁸⁰ *Hâricîlerin* faaliyet gösterdikleri söz konusu bölgeleri Kûfe, Basra, Horasan, Güney Arabistan, Kuzey Afrika, Mısır, Uman, Cezire ve Musul olarak tasnif etmektedir. Bkz. Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 133-242.

⁸¹ Diyâr-ı Rebia içindedir. Kalesi olan küçük ve güzel bir yer olarak tarif edilmektedir. Bkz. İdrîsî, II, 662.

⁸² Bkz. Mes'udî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 100; Neşvânü'l-Himyerî, Ebû Saîd (573/1175), *Hûru'l-'Iyn*, nşr. Kemal Mustâfa, Kâhîre 1948, s. 202.

⁸³ Bkz. Demircan, Adnan, "Diyârü Bekr'de Hâricî İsyânları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır, 2004, s. 161.

⁸⁴ Salih b. Müserrih'in de mensubu olduğu Temimliler buna örnek olarak verilebilir. Bkz. Taberî, V, 667.

içinden çıkararak kabilelerin de tümünün bu görüşü benimsediğini söylemek güçtür.⁸⁵

Cezire bölgesinde yaşayan *Hâricîler* hakkında kaynaklarda aktarılanlar sınırlıdır. Mevcut rivayetler tetkik edildiğinde de onların fikirlerinden pek söz edilmediği görülmektedir. Söz konusu rivayetler daha ziyade *Hâricî* isyanları ile alakalıdır. Yönetimlere zor anlar yaşatan bu isyanların en önemlileri arasında İslamiyetin ilk asrındaki Emevîlere karşı girişilen Salih b. Müserrih ve onun devamı olan Şebîb isyanları zikredilebilir.

Dârâ'da ikamet eden Salih b. Müserrih, Temim kabilesinden olup Kays b. Zeyd'in soyundandır. Salih b. Müserrih'in dindar kişiliği ile ön plana çıktığı görülmektedir. Kaynaklarda onun, birlikte Kur'an ve fihhi meseleri okuduğu ve kendilerine kıssalar anlattığı bir kesimden söz edilir.⁸⁶ Ayrıca kaynaklarda Salih b. Müserrih'in cihada vurgu yaptığı; bağlılarını "huruc"a ve muhaliflere karşı cihada davet ettiği ve hükümdarların yaptıkları zulümlerin karşılıksız kalmaması gerektiğine vurgu yaptığı belirtilmektedir.⁸⁷ Aktarılandan Salih b. Müserrih'in kendi bölgesinde etkili bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Bu etki Dârâ ile de sınırlı değildir. Nitekim başka bölgelerde yaşayanlardan da kendisine itaat edenlerin varlığından söz edilmektedir. Salih'ten sonra Emevî yönetimine karşı isyanı sürdüren Şebîb buna örnek olarak verilebilir.⁸⁸ Yine savaş hazırlıkları için etrafa elçiler göndermesi de bu kanaati destekler mahiyettedir.⁸⁹

Salih b. Müserrih, Emevî yönetiminin zulümde ısrar ettiğini, hakkı uygulamaktan ısrarla kaçındığını, Allah'ın emirlerine karşı

⁸⁵ Buradaki *Hâricî* isyanlarına bakıldığında bölge meskunlarının tamamı değil genelde çeşitli kabilelere mensup azınlık kimseler desteklemiştir. Bunu isyanlara katılanların sayısından ve kendilerinden olmayan akrabalarına karşı tutumlarından çıkarmak mümkündür. Bunun bir örneği için bkz. Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd, Beyrut 1995, I, 201.

⁸⁶ Taberî, VII, 211; İbnu'l-Esîr, IV, 393.

⁸⁷ Taberî, VII, 211-12; İbnu'l-Esîr, IV, 393.

⁸⁸ Şebîb, Salih'e yazdığı mektubunda ona iltifatlar etmekte, onun Müslümanların piri olduğunu, kimseyi ona denk tutmadıklarını bildirmektedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, IV, 394

⁸⁹ İbnu'l-Esîr, IV, 394.

gelme cüretini gösterdiğini ileri sürerek 76/695 yılında isyan hazırlıklarına girişmiştir. Öncelikle yüz on (veya yüz yirmi) kişi ile ayaklanarak Cezire valisi Muhammed b. Mervân'ın Dârâ'da bulunan atlarına el koymuştur. Bunun üzerine Dârâ Nusaybin ve Sincar halkı kendilerini bu *Hâriciler*'e karşı savunmuşlardır. Cezire valisi Muhammed de bin kişilik bir kuvvet göndermiştir. Ancak Salih b. Müserrih'in adamları bunları yenmişlerdir. Bunun üzerine Muhammed b. Mervân ikinci bir ordu yollamıştır. Salih b. Müserrih, komutanı Şebîb'in tavsiyesi üzerine bunlarla çatışmadan kaçınarak savaş alanını terk edip Musul bölgesinin ötesindeki "Deskere" denilen yere gitmiştir. O sıralarda Emevîlerin Kûfe valisi olan Haccac bunu haber alınca, Kûfeliilerden oluşan üç bin kişilik bir ordu göndermiştir. Müdebbic denilen yerde çıkan şiddetli bir çatışma vuku bulmuş; çatışmada Salih b. Müserrih öldürülmüştür (76/695).⁹⁰ Salih b. Müserrih'in ölümü üzerine *Hâriciler*, onun komutanı olan Şebîb b. Yezid b. Nuaym'a biat etmişlerdir.⁹¹

Hicri 25/645-46 yılında Rum asıllı bir cariyenin çocuğu olarak doğan Şebîb,⁹² Zühl b. Şeyban kabilesindedir. Salih b. Müserrih'in daveti üzerine Dârâ'ya geçip İsyân hareketine katılmıştır. Salih b. Müserrih'in öldürüldüğü savaşta güç duruma düşen kuvvetlerini kurtarmış;⁹³ daha sonraki mücadelesiyle Emevîler'in Irak valisi Haccac'a zor anlar yaşatmıştır;⁹⁴ Haccac'ın ikamet ettiği Irak'ın başşehri Kûfe'ye girip taciz edici saldırılarda bulunarak⁹⁵ onun otoritesinin sarsılmasına neden olmuştur.⁹⁶ Kendi kuvvetleri ile Şebîb'e karşı bir başarı elde edemeyen Haccac, ona karşı Halife'den destek istemek zorunda kalmıştır. Ancak savaşta çıkan bir ihtilaf nedeniyle kuvvetlerinin bir kısmı kendisini terk etmesi nedeniyle Şebîb, geri çekilmek zorunda kalmış; *Hâriciler*in kontrolü altındaki Kirman'a doğru giderken Düceyl denilen mevkide üzerine gönderilen

⁹⁰ Taberî, VII, 211-215; İbnu'l-Esîr, IV, 393-96.

⁹¹ Taberî, VII, 215; İbnu'l-Esîr, IV, 396.

⁹² İbnu'l-Esîr, IV, 433.

⁹³ Taberî, VII, 215; İbnu'l-Esîr, IV, 396.

⁹⁴ Taberî VII, 215-250; İbnu'l-Esîr, IV, 396-432

⁹⁵ Bu savaşlarda başarılar elde eden Şebîb Kûfeye iki defa girmeyi başarmıştır. Burada bazı muhaliflerini cezalandırmıştır. Bkz. İbnu'l-Esîr, IV, 404, 425.

⁹⁶ Wellhausen, s. 69.

Suriye ordusu ile çarpışmıştır. Ancak savaş esnasında bir köprüyü geçmek istediği sırada nehre düşmüş, üzerindeki zırh nedeniyle boğulmuştur.⁹⁷

B. Dârâ Hâricîlerinin Fikri Yapısı

Hâricîliğin bir zihniyet olarak ortaya çıkışı daha eskilere götürülebilirse⁹⁸ de tarihi olarak “*tahkim hadisesi*”ne bağlamak mümkündür.⁹⁹ Bu hadise ile birlikte Halife Ali’ye bağlılar ile Muaviye b. Ebi Süfyan taraftarlarının yanında üçüncü bir grub olarak *Hâricîler* ortaya çıkmıştır.

Siyasi tutumlarını itikadi birer mesele olarak yorumlayan, doğru kabul ettikleri fikirlerden asla taviz vermeye yanaşmayan, sert mizaçlı bu topluluğun, süreç içinde kendi aralarında da fikri ihtilafa düştükleri görülür. Bu ihtilaflar, Mekke Muhasarası’nın ardından (64/684) döndükleri¹⁰⁰ Basra’da bölünmeleriyle sonuçlanmıştır.¹⁰¹ *Hâricîlerin* bir kısmı, daha sert bir söyleme sahip olan ve sürekli “*huruc*” fikrini benimseyen Nafi b. El-Ezrak’ı desteklemişlerdir. Ancak aralarında Abdullah b. İbad ve Abdullah b. Saffar gibi liderlerin de bulunduğu diğer *Hâricîler*, bu fikre katılmamışlar ve daha ılımlı bir çizgi

⁹⁷ Taberî VII, 250; İbnu’l-Esîr, IV, 432. Bölge *Hâricîleri* daha sonraları da Emevî, Abbasi ve Hamdânî yönetimleri dönemlerinde isyan etmişler. Sa’id b. Behdel’in Darâ yakınlarındaki Kefertûsâ’da (Bkz. İdrîsî, II, 662) isyanı (127/744) buna örnek olarak verilebilir. Bkz. Taberî, IX, 14; İbnu’l-Esîr, IV, 334. Yine Hamdanîler döneminde Salih b. Mahmud adlı *Hâricî*, Kefertûsâ ve Nusaybin’in de aralarında bulunduğu bölgede 318/930 yılında isyan etmiştir. İbnu’l-Esîr, XIII, 220-21. Cezire bölgesi *Hâricî* İsyanlar için bkz. Demircan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 190-221

⁹⁸ Kureyş’in hakimiyetine karşı genel bir hoşnutsuzluk ve otoriter ve adil bir idare özlemi daha önceleri de mevcut olan fikirlerdi. Bkz. Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikâdi İslâm Mezhepleri*, İzmir 2004, s. 82.

⁹⁹ Wellhausen’in de dediği gibi *Hâricîlerin* kimliği Siffin’de olup bitenlerde yatmaktadır. Bkz. Wellhausen, s. 15.

¹⁰⁰ İbnu’l-Esîr, IV, 165-66.

¹⁰¹ Mekke’de Emevîler’e karşı isyan eden Abdullah b. Zubeyr’e destek veren *Hâricîler*, onun önceki halifeler hakkındaki kanaati dolayısıyla onu terk ederek Basra’ya dönmüşlerdir. Bkz. Taberî, VII, 41-44; İbnu’l-Esîr, IV, 165-67.

benimsemişlerdir.¹⁰² Zamanla pek çok fırkaya ayrılan *Hâricîleri*: *Ezârika*, *Necdîyye*, *İbâdiyye* ve *Sufriyye* şeklinde dört büyük grup olarak tasnif etmek mümkündür.¹⁰³

Kaynaklarda Dâra *Hâricîlerinin* de mensubu bulunduğu Rebialıların bölgesinin *Sufriyye*'ye mensup oldukları aktarılmaktadır.¹⁰⁴ Dâra'da isyan eden Salih b. Müserrih'in de *Sufriyye*'den olması bunu muhtemel kılmaktadır.¹⁰⁵ Ancak Fırkaların Mekke kuşatmasından (64/684) sonra ortaya çıktığı göz önüne alınırsa, daha erken dönemlerde Dâra'ya gelen ilk *Hâricîlerin* *Sufriyye*'den olduğunu iddia etmek güçtür. Bu durumda buradakilerin sonradan çıkan ihtilaflarda *Sufriyye*'nin görüşlerini benimsediği söylenebilir.

Sufriilere ait günümüze kadar ulaşan bir eserin varlığı henüz bilinmemektedir.¹⁰⁶ Bununla beraber aktarılanlardan, onların kendileri gibi düşünmeyen Müslümanlara karşı diğer *Hâricîler*'e nispetle (özellikle de *Ezârika*'ye göre) daha mutedil bir çizgi benimsediği anlaşılmaktadır. Bu tutumu, Dâra *Hâricîleri*'nde de görmek mümkündür. Nitekim cihada vurgu yapmasına; zulme ve muhaliflere karşı başkaldırıya davet etmesine rağmen¹⁰⁷ Salih b. Müserrih'in bağlılarına mutedil olmaları hususunda bazı tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir.¹⁰⁸ O, *el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Munker*¹⁰⁹ görevi ifa edilirken kendilerine üstün geldikleri düşmanlarını dilerlerse affedebileceklerini söylemektedir.¹¹⁰

¹⁰² O dönemdeki *Hâricî* liderlerini Nâfi b. el-Ezrâk el-Hanzalî, Abdullah b. Saffar es-Sâ'dî, Abdullah b. 'İbâd, Hanzala b. Beyhes şeklinde sıralamak mümkündür. Bkz. İbnu'l-Esîr, IV, 168.

¹⁰³ Bkz. el-Eş'arî, I, 183; Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Emir Ali Mehran, Ali Hasan Fâur, Beyrut 1996, I, 159.

¹⁰⁴ Mes'udi, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 100.

¹⁰⁵ Taberî, VII, 44; el-Eş'arî, I, 196.

¹⁰⁶ Krş. Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, s. 42.

¹⁰⁷ Taberî, VII, 211; İbnu'l-Esîr, IV, 393.

¹⁰⁸ Krş. Demircan, *Hâricîlerin Siyâsi Faaliyetleri*, s. 192.

¹⁰⁹ *İyiliği emretme ve kötülükten arındırma* şeklindeki her müslümanın yerine getirmesinin zorunlu olduğuna inanılan görev.

¹¹⁰ Salih b. Müserrih bağlılarına, muhaliflerini öncelikle hakka davet etmelerini, reddederlerse onlarla savaşmalarını, savaştıkları kimselerin

Öte yandan *Hâricî* düşüncenin bir diğer özelliği olarak kabul edilen Kureyş'e muhalif olmanın da bu kesim arasında çok da güçlü bir tema olduğu söylenemez. Bunu, Şebîb'in taraftarları ile Medâin valisi arasındaki diyalogdan anlayabilmekteyiz. Bir Kureyşli olan Emevîler'in Medâin valisi Mutarrif b. Muğire b. Şu'be, kendi bölgesine saldıran Şebîb'in fikirlerini öğrenmek için görüşme talebinde bulunmuştur. Mutarrif'le görüşmeye giden *Hâricîler*, kendilerinin Allah'ın Kitabı ve Rasûlü'nün Sünnetine davet ettiklerini, Emevîlere karşı isyan etmelerinin nedeninin, onların ganimetlere el koymaları, Allah'ın suçlar için belirlediği cezaları uygulamamaları ve ülkeyi zorbalıkla yönetmeleri olduğunu söylemişlerdir. Mutarrif, onları tasdik ettiğini söyleyip kendi liderliğinde bu fikirler için mücadele etmeyi teklif etmiştir. Gelen *Hâricîler*, Mutarrif'den kendi fikirlerini izah etmesini, şayet uygun bulurlarsa kendisine itaat edebileceklerini söylemişlerdir.

Şebîb'in taraftarlarının diyalog esnasındaki tutumları, bir Emevî valisine karşı bile ön yargılı olmadıkları ve zalim yönetimin valiliğini yapmayı "küfür" olarak telakki etmediklerini göstermektedir. Bu durumda Şebîb ve taraftarlarının temelde Kureyş'e karşı bir husumet gütmedikleri, yani bir Kureyşli'ye itaati kabul edebilecekleri söylenebilir. Fakat onlar da tıpkı diğer *Hâricîler* gibi bir Kureyş dayatmasına, yani hilafete mutlaka bir Kureyşli'nin gelmesi gerektiği fikrine karşıdılar. Nitekim aynı görüşme esnasında Medâin valisi Mutarrif'in yönetime gelme yolunun şura olduğunu, Hz. Ömer'in böyle bir uygulama gerçekleştirdiğini, Arapların şuradan anladığı şeyin ise Kureyşten birisinin başa geçmesi olduğunu söylemesi üzerine Şebîb'in adamları bunu kesin bir şekilde reddetmişlerdir.¹¹¹

Görüldüğü gibi Mardin bölgesinde yaşayan *Hâricîler* hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Bu sınırlı bilgidен hareketle, onların mezhebin temel görüşlerine bir katkıda bulduklarını söylemek elbette güçtür. Haklarında kaynaklarda sınırlı bilgi olmasını ise bölgede yaşayan *Hâricîler*'in eylemci karektere sahip olmaları ile izah etmek mümkün olabilir.

canları ve mallarının kendilerine helal olduğunu, şayet dilerlerse de onları affedebileceklerini söylemektedir. Bkz. İbnu'l-Esîr, IV, 394.

¹¹¹ İbnu'l-Esîr, IV, 434.

Sonuç Yerine

Cezire bölgesi içinde yer alan ve bugün Mardin iline bağlı olan Nusaybin ve Dârâ şehirlerinin İslamiyet'in ilk asrında çeşitli mezhep mensuplarının faaliyetlerine ev sahipliği yaptığı müşahede edilmektedir. Bu asırda Şiilik içinde mütalaa edilen *Haşebiyye* Nusaybin'de, *Hâriciliğin* bir kolu olarak kabul edilen *Sufriyye* ise Dârâ'da faaliyet göstermiştir.

Söz konusu mezheplerden *Haşebiyye*'nin Nusaybin'e gelişini Muhtâr es-Sakafî'nin Abdullah b. Zubeyr güçlerine yenilmesinin ardından onun hakimiyeti altına giren Irak bölgesinden kaçış olarak izah etmek mümkündür. Nusaybin'de hakimiyet kurmaları ise, daha çok merkezi otoritenin zaafından kaynaklanmaktadır. Çünkü o dönemde yönetimde bulunan Emevîler'in bir yandan Hicaz'da isyan eden Abdullah b. Zubeyr ile öte yandan kendi iç problemleri ile meşgul olmaları diğer bölgeler ile yeterince ilgilenmelerine imkan vermemiştir. Bu da *Haşebiyye*'nin mahalli düzeyde bir hakimiyet kurmalarına imkan vermiştir.

Tamamen *Siyasal-Karizmatik Liderci* bir din söylemine sahip olan bu hareket, Şiiliğin ortaya çıkışı sürecinde önemli bir role sahiptir. Zira mezhebi bazı kavramları kullanarak Şiiliğin aşırı söylemi olarak kabul edilen ilk fikirleri ileri sürenler bunlar olmalıdır. Bu tür fikirlerin geliştirilmesinde Nusaybin'deki hakimiyet süreçleri göz ardı edilemez. Ancak Haşebilik fikrinin Nusaybin'in yerlileri tarafından kabul gördüğüne ya da yöreyi önemli ölçüde etkilediğine dair bir veri tespit edilememektedir. Bunun nedeni *Haşebiyye*'nin buraya göçüp yerleşen kabilelerden ziyade geçici olarak burada ikamet eden ve yerli halkla müspet bir temas kuramayan savaşçılardan oluşmasında aranabilir.

Haşebiyye'nin aksine *Hâricilik* bu bölgede daha çok yaygınlık kazanmıştır. Zira burada yaşayan kabilelerden bir kısmı daha ilk dönemlerden itibaren *Hâricîler*'den yana tavır koymuştur. Dolayısıyla *Hâriciliğin* bölgede taraftar bulması daha çok kabile bağlılığı ile izah edilebilir. Mezhebin bölünme sürecinde ise bölge *Hâricîler*'inin *Sufriyye*'yi benimsedikleri görülmektedir. Diğer *Hâricî* fırkalara göre daha mutedil fikirler benimseyen bu fırka mensupları, Allah'ın emirlerini uygulayan, adil bir otorite için mücadele ettiklerini söylemişlerdir. Bu nedenle zalim olduğunu iddia ettikleri Emevî

yönetimine karşı mücadele etmişlerdir. Bölge *Hâricî*lerinin ilk başkaldırıları Dâra'da Salih b. Müserrih ile başlamıştır. Şebîb tarafından sürdürülen bu isyan Emevîlere zor anlar yaşatmıştır. Kuşkusuz bölge *Hâricî*leri daha sonraları da bu mücadelelerini Emevî, Abbâsî ve Hamdânîlere karşı sürdürmüşlerdir. Ancak genelde *Hâricîliğin* tabiatından kaynaklanan güçlü kabilesel yapının süreç içinde öneminin azalması, özelde ise bölgedeki siyasi hareketler ve demografik yapıda meydana gelen değişiklikler, *Hâricî*lerin güçlerini yitirmelerine ve zamanla yok olmalarına neden olmuştur.